

LA PALMA D'EBRE - CUBA, UN VIATGE SENSE RETORN. EL COST HUMÀ DE LA GUERRA DE CUBA PER A LA PALMA D'EBRE (1895-1898)

JOSÉ LUIS CIFUENTES PEREA

Llicenciat en història per la Universitat de Barcelona

FRANCISCO JAVIER NAVARRO CHUECA

Arqueòleg

[Data de lliurament i acceptació: juny de 2016]

PARAULES CLAU

Guerra de Cuba, la Palma d'Ebre, Exèrcit d'Ultramar, Transatlàntica, 1898.

PALABRAS CLAVE

Guerra de Cuba, la Palma d'Ebre, Ejército de Ultramar, Transatlántica, 1898.

KEYWORDS

Cuban War, Palma d'Ebre, overseas army, transatlantic, 1898.

RESUM

La guerra d'independència cubana és una obra amb tres actes, dels quals l'últim esdevé en els anys finals del segle XIX. La Guerra de Cuba de 1895 a 1898 va ocasionar un gran moviment de tropes cap a la colònia d'Ultramar; la historiografia parla de més de dos-cents mil homes mobilitzats, i un moviment tan colossal d'éssers humans havia de tenir, com a conseqüència, també un colossal nombre de baixes. En aquestes pàgines que segueixen detalllem, després d'una rigorosa recerca, el nombre i les filiacions dels soldats caiguts naturals de la població tarragonina de la Palma d'Ebre.

RESUMEN

La guerra de independencia cubana es una obra con tres actos, de los cuales el último tiene lugar en los años finales del siglo XIX. La Guerra de Cuba de 1895 a 1898 ocasionó un gran movimiento de tropas hacia la colonia de Ultramar —la historiografía habla de más de doscientos mil hombres movilizados. Un movimiento tan colosal de seres humanos debía tener, como consecuencia, también un colosal número de bajas. En las siguientes páginas detallamos, tras una rigurosa

investigación, el número y las filiaciones de los soldados caídos naturales de la población tarraconense de la Palma d'Ebre.

ABSTRACT

The Cuban war of independence was a work in three acts, of which the last occurred in the final years of the 19th century. The Cuban War from 1895 to 1898 caused great troop movements towards the overseas colony. Historiography speaks of more than 200,000 men mobilised, and such a colossal movement of human beings was bound to result in a colossal number of casualties. Following rigorous research, in the following pages we detail the names and affiliations of the fallen soldiers from the Tarragona village of Palma d'Ebre.

INTRODUCCIÓ

El segle XIX “comença” (1808) per a l'Estat espanyol amb guerra (la guerra contra el francès) i acaba amb una altre guerra (1898) la guerra de Cuba i Filipines. L'Espanya del segle XIX és convulsa i bé es podria descriure amb les paraules d'un estanquer saragossà que deia haver vist des de la seva modesta botiga tres monarquies i una república, dues revolucions, trenta pronunciaments i mig miler de motins i aldarulls.¹

La història de la independència cubana, objectiu parcial del nostre estudi, és una història de no menys de trenta anys; el seu primer capítol arrenca el 10 d'octubre de 1868 uns quants dies abans que a la Península es visqui la Revolució de 1868, *la Gloriosa*, també coneguda per *la Setembrina*. S'inicia amb l'anomenat *crit de Yara* i suposa el primer episodi del procés independentista. Denominada per la historiografia com la *guerra dels Deu Anys*, per estendre en el temps entre 1868 i 1878, se li dona fi amb el conveni o pau, del Zanjón. A aquesta primera pàgina la segueix una altra de menor intensitat, l'anomenada *guerra Chiquita*, que arrenca un 24 d'agost de 1879, i que després d'uns quants èxits menors dels rebels va acabar amb la seva derrota definitiva al desembre de 1880.

El 1880 s'inicien catorze anys de suposada estabilitat, catorze anys que d'haver-ne fet bé les coses, potser no s'hauria arribat a la situació a què es va arribar. Durant aquells anys el govern espanyol no va complir els termes del pacte de 1878 a El Zanjón entre el general Martínez Campos (llavors capità general a l'illa i màxima autoritat militar i política) i els cubans separatistes. Així ho deixava anotat el diari havaner *El País*,

“QUANTIFICAR LES
BAIXES EN UNA
CONTESA BÈL·LICA ÉS
SEMPRE COMPLICAT
I DIFÍCIL, I MÉS SI
EN LES CRÒNIQUES,
DIARIS PERSONALS,
DIARIS DE CAMPANYA,
NARRACIONS, ETC.
DE L'ÈPOCA HI
TROBEM AMBIGÜITAT
I DESINFORMACIÓ,
INFLACIÓ I DEFLACIÓ
DE XIFRES PER
LA UTILITZACIÓ
D'EXPRESSIONS POC
CLARES.”

que al setembre de 1895 escrivia: “Durant els disset anys transcorreguts des del Zanjón a la data, els gabinets de Madrid han fet molt poc per consolidar la pau [...], només han pensat els governs i els seus auxiliars, en treure força, restar prestigi i negar autoritat al Partit Autonomista, que era, però, la major garantia de l'ordre i de la pau pública.”²

Així vam arribar a 1895, any que començava en la colònia amb un clar malestar, els presagis que alguna cosa s'estava gestant eren més que evidents. Piedra Martel, ajudant de camp d'Antonio Maceo,³ afirma al seu llibre autobiogràfic que “en els primers dies de gener de 1895 tot estava llest, dins i fora del país, per començar la jornada”.⁴ La veritat és que des de feia anys un grup de revolucionaris amb José Martí⁵ al capdavant hi treballen i segons recull l'historiador Tesifonte Gallego, els “preparatius eren gairebé públics i sobretot perfectament coneguts de les autoritats, no només per les imprudències comeses pels conspiradors i pels treballs dels confidents, sinó per la correspondència que es sorprenia”.⁶ Una mica de raó devia tenir el nostre autor citat quan en el primer número de la *Revista Decenal del Avisador Comercial, Ecos de Cuba*, de marcat matís proespanyol s'escribia: “Se sabia públicament que els enemics de la nacionalitat espanyola treballaven amb tenacitat admirable per torbar l'ordre i que recaptaven diners, compraven armes, comprometien gent, etc., i no obstant la suspensió de garanties sorprendre a tots.”⁷

Setmanes abans de l'alçament, el general Calleja⁸ ja disposava de notícies clares i que alguna cosa es tramava, tan estesos semblaven estar els plans de l'alçament que el mateix 21 de febrer els governadors civils de les províncies havien avisat de la possibilitat que es desenvolupés el mateix dia 24. En informes confidencials enviats al Ministeri de la Guerra, Calleja deia que “notícies confidencials *dieronme* [sic] certesa que el 24 actual havia d'esclatar extens moviment insurreccional”.⁹ Sembla, doncs, clar que les autoritats militars espanyoles estaven al corrent i eren coneixedores del que anava a ocórrer a l'illa el 24 de febrer.

El 24 de febrer de 1894, diumenge de Carnestoltes, esclata en diversos llocs de l'illa de Cuba —Baire, Jiguaní, Ibarra, Bayate, Calicito, Guantánamo— el qual va ser el darrer capítol de la guerra d'Independència. La situació era tan crítica a l'illa que el mateix Calleja informava el 28 de febrer al Ministeri d'Estat espanyol que no podia interceptar una important expedició filibustera,¹⁰ ja que no tenia vaixells disponibles, atès que les reparacions del creuer *Colom* i del canoner *Cuba Española* no podien efectuar-se per haver esgotat el crèdit. En la mateixa línia, a finals de febrer de 1895, el diari *El País* puntualitzava que el general Calleja havia sol·licitat al Govern en previsió de disturbis vaixells i soldats i havia donat notícies del que es tramava; el Govern no va enviar ni vaixells ni soldats.¹¹

L'alçament de Baire coincideix a la Península amb la celebració de les festes de Carnaval, i per tal celebració la capital de la metròpoli (Madrid) es trobava plenament parilitzada per aquesta festivitat. La premsa madrilenya és clara sobre el tema, *El Siglo Futuro* recollia el dilluns 25 de febrer a la seva secció “Últimos Ecos” el següent: “Tot semblava estar tranquil; alguns ministres es disposaven a marxar de caça; fins dimecres no devien reunir-se en Consell.”¹²

A Bilbao també es feien ressò de l'aturada circumstancial que suposava el Carnestoltes; vegem si no què en deia el diari *El Nervión*, el diari de major circulació de la tarda a la ciutat basca, en publicar la columna d'informació social des de Madrid: “Pensàvem els

aficionats a la política haver aconseguit uns dies de relatiu descans amb això del Carnaval però com que no hi ha aquesta completa, ni Neherlesoom que no so s'equivoqui, els càlculs van resultar fallits i els comptes equivocades.”¹³

Amb similars paraules el *Diari de Barcelona*, en la seva edició del 26 de febrer afirmava que “la suspensió de les sessions amb motiu de les festivitats del Carnestoltes proporciona als homes polítics un petit descans, [que] cadascú aprofita [...] per dedicar als seus particulars negocis o a les atencions de la seva família”.¹⁴ Altres diaris deien el mateix.¹⁵

Els primers dies són confusos, la premsa intenta demanar confirmació dels esdeveniments via Ministeri d'Ultramar; l'únic que obtenen és la gran reserva que mantenia el Ministeri i que no deixava traslluir res. L'1 de març, a la secció “Correspondencias Particulares” del *Diario de Barcelona*, datada a Madrid el 27 de febrer, s'informava sobre el creixement de la preocupació “a conseqüència de les notícies rebudes de Cuba”, ahora que es carregava considerablement contra el silenci que el Govern guardava sobre la situació.

Finalment, la tarda del 28 de febrer es reuneix el Consell de Ministres, i es prenen les primeres reaccions contra l'alçament. Ens referim als primers moviments de tropes; per Reial Ordre de 28 de febrer, i a través de despatx telegràfic, el ministre de la Guerra, general López Domínguez, ordenava als comandants en cap dels cossos d'exèrcit, capitans generals de les Illes Balears i Canàries i comandants generals de Ceuta i Melilla, que “tots els caps, oficials i tropa amb destinació a Cuba, i absents amb llicència o un altre motiu, que no sigui impossibilitat absoluta per malaltia, marxin de seguida a incorporar-se a les seves destinacions”.¹⁶

En les primeres hores de l'1 de març, els capitans generals de les diverses capitànies peninsulars reben un extens telegrama del ministre de la Guerra en el qual es detallen totes les disposicions referents al proper enviament de tropes a l'illa de Cuba. Es donaran les ordres pertinents perquè amb caràcter immediat salpi en direcció a l'illa el creuer *Reina Mercedes*, i es va disposar també que aquesta mateixa setmana s'iniciés l'embarcament de la primera expedició de tropes. Els primers enviaments marxessin a l'illa entre els dies 8 i 20 de març, els vaixells encarregats d'això seran el *Sant Diumenge*, *Alfons XIII*, *Antonio López* i *Lleó XIII*, els quatre com a transports extraordinaris, l'*Alfonso XII* i el *Ciutat de Santander* com vapors correu, i el *Sant Ignasi* com a vaixell comercial; els ports de sortida, Barcelona, Cadis, Santander i València.¹⁷

La primera expedició està datada el divendres 8 de març de 1895, tot just dues setmanes després de l'aixecament independentista, la sortida serà des del port de la capital llevantina i el vaixell encarregat serà el vapor *Antonio López*, que transportarà en els seus cellers al 3r batalló peninsular amb 3 caps 33 oficials i 935 tropes i les seves classes.¹⁸

Amb aquest primer enviament es dona inici a una carrera desenfrenada i la fi no era cap altra que posar homes a l'illa;¹⁹ no podem oblidar la màxima de Cánovas i Sagasta: “Fins a l'últim home i fins a l'última pesseta.”²⁰

La majoria de les fonts precisen que el nombre d'homes destinats a Cuba, en termes globals, arriben a sumar la xifra gens menyspreable de dos-cents mil. Si bé és difícil quantificar de manera exacta el nombre d'homes enviat, el 1897 el Ministeri de la Guerra publica uns *Estats de les forces i material successivament enviats amb motiu de les actuals campanyes als districtes d'ultramar a les dates que expressen*. En aquests *Estats* es parla de dotze expedicions tan sols entre el 8 de març de 1895 i l'1 de gener de 1897, cadascuna de les

quals composta de diversos enviaments. El resultat numèric d'aquestes 12 expedicions és esgarriat, des del 8 març de 1895 fins a l'1 de gener de 1897, Espanya va enviar a l'altra banda de l'Atlàntic la xifra de 180.546 homes.²¹

Una altra font consultada, aquesta de caràcter oficial, i que podríem considerar fiable, és l'*Anuari Militar d'Espanya*; en l'edició de l'any 1898, es recollen les dades corresponents a Península i a Ultramar, i d'aquests últims els relatius a l'illa de Cuba es prenen a data 1 de desembre de 1897. Les dades que ens dóna l'*Anuari* són de 7.182 caps i oficials i 184.647 membres de la classe de tropa; un total de 191.829 homes, que son els que es troben presents en l'Antilla espanyola en aquesta data. A aquests i seguint amb les dades aportades per l'*Anuari* hi hauríem d'afegir la xifra de més de vuitanta-sis mil voluntaris.²²

El desenllaç d'aquells més de tres anys de guerra, va acabar per a Espanya en el que es va anomenar *el Desastre*. D'un cop de ploma es deia adéu a les darreres colònies, des de llavors els historiadors han abocat pàgines i pàgines de tinta intentant explicar el com i el perquè d'una humiliació tan significativa especialment després de tant esforç.

LA MORT DEL SOLDAT A CUBA

L'historiador cubà Moreno Fragnals deia: "El cost humà d'aquesta guerra és difícil de calcular." I nosaltres hi afegim que no només d'aquesta, sinó de totes. Quantificar les baixes en una contesa bèl·lica és sempre complicat i difícil, i més si en les cròniques, diaris personals, diaris de campanya, narracions, etc. de l'època hi trobem ambigüitat i desinformació, inflació i deflació de xifres per la utilització d'expressions poc clares, com ara "nombroses baixes", "deixem gran quantitat de morts al camp de batalla", "s'ignoren les baixes però es presumeixen que van ser moltes", "es desconeixen les baixes" o "haver gran nombre de morts i ferits", etc.

Dos dels principals cronistes de la guerra del bàndol mambí,²³ Bernabé Boza, cap de l'escorta del Major General Màxim Gómez²⁴ o José Miró Argenter, membre de l'Estat Major d'Antonio Maceo,²⁵ reconeixen en els seus escrits, en exposar els fets, que alguns caps espanyols s'arriben a inventar combats o qualificar com a tals trobades amb petits grups de joves que buscaven a les partides de Maceo o de Gómez.

El mateix general Martínez Campos, el primer dels tres capitans generals enviats a l'illa a sufocar la contesa, arriba a l'illa el 16 d'abril de 1895 i aquest mateix dia el general dicta una instrucció general per a l'exèrcit d'operacions força extensa, en què a més de dividir el territori de la província de Santiago de Cuba en tres districtes, va ordenar:

En aquesta guerra, en què les columnes estan fora de la vista del cap, sol haver-hi notables exageracions sobre el nombre de l'enemic, sobre les baixes causades a ell i tingudes per nosaltres, sobre la durada del combat, sobre simulades càrregues a la baioneta, exageracions totes que provoquen que es desconegui el veritable estat de la guerra, que es formin infundats temors o esperances i que la direcció sigui deficient. Encarrego als Senyors Generals que no transmetin cap informe que creguin que es trobi en aquestes condicions sense rectificar i obrir una informació verbal immediata, i en cas de necessitat de processar l'autor per delictes o falsedat. També els encarrego que vigilin severament i comprovin les marxes que facin les columnes, la longitud d'aquestes i el seu objectiu.²⁶

Mesos després, el 28 octubre 1895 torna a incidir sobre el tema en la seva famosa circular de dirigida a generals de Districte, de Brigades i caps de zona, en què es podia llegir:

He vist amb disgust que sense tenir en compte les meves disposicions, cau de nou en el defecte d'exagerar els informes, de les trobades més insignificants, tot apareixent gairebé batalles allò que són lleugers tirotejos. I és més greu que se'm doni compte de morts "vists" i ferits nombrosos que després no es troben en els reconeixements posteriors tot i la precipitada fugida dels enemics. En canvi, amb prou feines apareixen les baixes tingudes, indispensables en tota funció de guerra, la qual cosa resulta una desproporció, impròpia de la formalitat dels informes oficials [...].

Encarrego, doncs, que d'ara endavant, sota la més estricta responsabilitat dels caps de les columnes, que els informes siguin breus, clars i estrictament verços, com correspon a militars seriosos, tot donant compte en primer lloc de les baixes de la columna i, després, de les de l'enemic, limitades als morts i ferits que quedin en el terreny, sense esment de "morts vistos", "ferits retirats" o "rastre de sang", etc.²⁷

Aquestes ordres de guardar i fer guardar equitat a l'hora d'informar també van ser presents durant el mandat de Weyler, segon capità general enviat a l'illa, i també durant el de Blanco (el general sota el qual Cuba va accedir a l'autonomia); tots dos van fer els seus retrets als interessats en les redaccions. La premsa també va dir-hi la seva:

Perquè això dels insurrectes morts i presentats es va assemblant als soldats d'*I feroci romani* [original en cursiva]. Que, sent només quatre, entren i surten per l'escenari amb tant art que semblen tot un exèrcit. Així almenys es desprèn dels telegrams oficials de Cuba. Que presenten sempre a la insurrecció reduïda a quatre gats. I no obstant això: plouen els morts i els presentats com si els rebels cubans tinguessin l'exèrcit de Xerxes [*Jerjes*, original].²⁸

Lamentable que, després de més de dos anys de guerra, s'hagi de seguir recordant a les diverses autoritats militars la necessària netedat sobre la veracitat de les informacions transmises.

Llançar-se a una revolució —en aquest cas, a un alçament independentista— va suposar l'entrada a partir del 24 de febrer de 1895 a un període bèl·lic en el qual no es podia practicar la tebiesa, un procés en què la radicalitat en els procediments i la utilització de tots i cadascun dels matisos útils per a la guerra anaven a ser practicats i desenvolupats. I tots ells no són per si de manera personalitzada els culpables de la tan alta mortalitat que va viure l'exèrcit espanyol a l'illa de Cuba, però si unim el que els uns i els altres van posar trobarem la signatura a les actes de defunció de milers de soldats enllà dels mars.

El resultat de més de tres anys de guerra seran relacions de morts, ferits, malalts, mutilats, febles, etc. Molts dels joves que van marxar com a conseqüència d'un sistema de quintes injust, després de ser complimentats amb comiats apoteòsiques, amb esmorzars desorbitats, amb frases sobre el deure, la pàtria, l'honor, la victòria, etc. tornaran a una cruel realitat en la qual malviuran gràcies als ajuts primer de la Creu Roja, institucions públiques i/o privades i finalment l'ajuda familiar.

Xifres per a aquesta contesa hi ha les que vulguem buscar; nosaltres n'anotarem, d'entre les que disposem, una que pensem que és propera a la realitat: Federico de Mardariaga, militar i escriptor espanyol que va combatre a les Antilles, el 1899 treia a la llum un llibre *Cuestiones militares*, en el qual recollia com a nombre total de morts per a la campanya de Cuba el de 54.682 morts.²⁹

LA CAMPANA DE GRÀCIA

LOS ENEMICHES DELS ESPANYOLS A CUBA

Malalties, vils insectes,
mullenes, ardors del sol,
y aquells yankees desfectes

al brau soldat espanyol
fan mes mal que 'ls insurrectes.

Fig. 1. "Los enemichs dels espanyols à Cuba". *La Campana de Gràcia*, 7 de setembre de 1895

Però què hi ha darrere d'un nombre tan elevat de baixes?, què o qui hi ha darrere de d'una mortalitat tan elevada en les files espanyoles? Per a la seva explicació anem a analitzar dos fronts: primer, una manera continuada de practicar la guerra i, segon, com les conseqüències d'aquesta manera de fer la guerra provoquen la resta.

UNA FORMA DETERMINADA DE FER LA GUERRA

La guerra contra Espanya, començada pels cubans el 10 d'octubre de 1868 i continuada després el 1895 va prendre de seguida el caràcter d'una guerra no convencional, no a l'estil de les grans batalles entre dos exèrcits en lliça de les que un triomf d'una de les parts podia suposar un pas important per finalitzar la contesa o fins i tot finalitzar-la. Per contra, aquesta guerra es va basar i suportar en un mètode clar de guerra de guerrilles. El nostre ja citat Piedra Martel, ajudant de camp d'Antonio Maceo, en les seves memòries reconeix de manera clara la idiosincràsia d'aquesta guerra:

En una guerra d'emancipació, com va ser la de Cuba, obra a més un altre factor que, de naturalesa imponderable, metafísica, si així pot dir-se, escapa a la tècnica militar i a les previsions d'una tàctica reglamentada, i arriba en ocasions a sobreposar-se als avantatges materials i als de la ciència. D'altra manera, cap país colonitzat o subjugat podria fer-se independent.³⁰

L'objectiu de tota guerra és la victòria, però els insurrectes cubans van ser conscients des de l'inici que el seu triomf no seria ràpid, que la seva victòria no seria ni a curt ni a mitjà termini, sinó que, si arribava, seria fruit d'un lent i constant desgast, fustigació; l'objectiu no era cap altre que erosionar i deteriorar les columnes espanyoles, tot colpejant una i altra vegada sobre aquestes, sobre els seus combois d'avituallament, sobre la indústria que mantenia l'economia (el sucre i el cafè). Tot això per intentar demolir l'enemic en totes les variants de la seva moral.

L'estratègia militar mambí va ser clara des del principi, la guerra havia d'arribar a tota l'illa i aquesta, la guerra, havia d'infringir el suficient mal a l'economia cubana com per posar Espanya contra les cordes; a més, el pas del temps, lentament i inexorablement, havia d'actuar minant la moral del soldat i la de la seva metròpoli, tot iniciant una carrera contra rellotge contra el declivi d'Espanya. Tot això unit al convenciment que el país i el seu exèrcit s'implicarien per una qüestió d'honor en la campanya havia de fer la resta.

Les principals premisses de la guerra mambí van quedar explicades en una successió de documents que s'inicien en el *Manifest de Montecristi*, redactat per José Martí, i signat per ell i per Màxim Gómez, amb data 25 de març de 1895, a la República Dominicana. En aquest document queden exposades de manera clara les causes per les quals el poble de Cuba es llança a la lluita i aclareix també que la guerra d'alliberament no era contra el poble espanyol, sinó contra el règim colonial. Un mes després, el 26 d'abril, veu la llum una circular dirigida als caps rebels; la seguirà la del 28 d'abril com a circular política de la guerra, o la del 12 de maig adreçada als caps i oficials de Jiguaní. Però no serà fins a la circular del 14 maig quan s'exposin les directrius i els conceptes essencials de com ha de ser la guerra a seguir contra els espanyols. Aquestes premisses són de manera abreujada les següents:

- L'enemic ha de ser sotmès a un setge metòdic i unànime.
- Cal privar l'enemic de tots els recursos de què disposa.
- La guerra té el deure de destruir tot el que ajudi l'enemic.
- Les ciutats han de ser aïllades de tot recurs.
- Cal tenir els homes disciplinats.
- Les propietats dels qui ens respectin i serveixin seran respectades; les dels qui no seran destruïdes.
- Els espanyols han de ser tractats com a enemics, els qui com a enemics ens tractin.

Aquesta modalitat de guerra va ser gràficament descrita pel nostre ja citat Piedra Martel en escriure que la tàctica mambí consistia a llançar-se “impetuosament sobre l'adversari i derrotar-ho aquí, i esquivar-ho allà, però assetjant constantment; cansar-ho i delmar-ho, tant pel plom i l'acer, com per la fatiga i l'extenuació. I això en cada província, en cada districte, a cada comarca”.³¹

L'1 de juliol de 1895, en un nou cop contra Espanya, Gómez ordena paraitzar la zafra³² i al seu torn la crema de les plantacions en cas de desobediència a l'ordre de “prohibit moldre”. El novembre de 1895, més concretament el 4 de novembre, Gómez dirigeix al president del Govern de la República en armes una comunicació en la qual li exposa la seva decisió d'extremar les mesures de destrucció, i no limitar-se només a paraitzar la zafra:

Per al cap enemic sembla que tot el seu interès més gran és protegir l'operació de la zafra, que jo al meu torn em proposo interrompre, sense entrar en transaccions financeres de cap gènere i per més avantatjoses que semblin, amb els amos d'enginys; ja que sempre seran majors per a l'interès de la nostra causa destruir-ho tot, i matar tota esperança de domini, amb una resolució tan vigorosa.³³

Finalment, la circular de 6 de novembre de 1895 va ser la que va acabar establint les premisses definitives a seguir; amb aquesta s'estipulava la destrucció total dels enginys, canyars, dependències dels bateis i les seves vies fèrries. La circular del 6 de novembre es va convertir, doncs, en una ordre general. El que traslluïa aquella ordre era convertir l'illa en un territori erm per a Espanya.

L'ús del foc com a arma va ser una pràctica corrent ja a la guerra del 68; Carlos Manuel Céspedes, el líder independentista cubà d'aquella contesa, va ordenar aplicar aquesta modalitat guerrera en treure a la llum la circular de 10 d'octubre de 1869, a la qual va deixar dit:

Les flames que destrueixin les fortunes i assenyalin les regions sucreres amb el seu solc de foc i ruïnes seran els fars de la nostra llibertat [...]. Si la destrucció dels camps de canya no fos suficient, portarem la torxa als poblats, a les viles i a les ciutats. Millor per a la causa de la llibertat humana, millor per a la causa dels drets humans, millor per als fills dels nostres fills; que Cuba sigui lliure, tot i que haguem de cremar tot vestigi de civilització, des de la punta de Maisí fins al Cap de Sant Antoni, amb la condició que no sigui tolerada autoritat espanyola.³⁴

Ningú com Màxim Gómez va definir també els objectius que es perseguia amb la tea quan va dir: “El remei fàcil, econòmic i decisiu és cremar rusc, lliurar a les flames tots els enginyers sucres de Las Villas i Occident i reduir a enderrocs i cendres la menjadora dels nostres enemics.”³⁵ Anotem si no un parell de dades que aclareixen això que exposem. El 1877 hi havia a Cuba 1.151 fàbriques de sucre, el 1899 només en quedaven 207; i la segona dada, la collita de 1894-1895 va suposar un muntant de 1.004.264 tones, i dos anys després la de 1896-1897 arribava a la xifra de 212.051 tones, més d’un 80% de disminució.³⁶

Però Cuba va tenir altres armes, a més del foc i la destrucció, i aquestes van causar a les tropes espanyoles una infinitat de baixes que semblaven no acabar mai. El clima i la geografia van ser dues de les més importants. Antonio Núñez Jiménez, geògraf, arqueòleg i espeleòleg cubà i autor d’una infinitat de monografies escrivia el 1963: “Els oprimits [es refereix als cubans alçats en armes], sempre en desavantatge inicial, van aprofitar la natura a favor seu durant les conteses entaulades. Les aspres regions muntanyenques, els espessos boscos i les fosques grutes van ser aliats dels lluitadors contra l’opressió.”³⁷

Una publicació de l’època era encara més clara en escriure:

No són els mambís l’enemic principal ni el més temible dels qui a Cuba aguaiten les nostres tropes. Si les partides rebels fossin l’única plaga d’aquella terra, bé podríem assegurar que la campanya seria per als soldats espanyols tan inofensiva com un passeig militar.

Però les malalties endèmiques de l’illa, el vòmit, la febre, les malalties d’aclimatació, unides a les naturals fatigues de marxes i contramarxes per terrenys pantanosos i inhòspits, són les causants principals de les baixes del nostre exèrcit.³⁸

Uns versos mambís dirigits a l’exèrcit espanyol il·lustren molt clarament com el factor ambiental i les malalties van influir en la lluita:

*La calor per a nosaltres | és una cosa senzilla.
I, si ho patiu vosaltres, | us dona la febre groga.
També tenim el clima, | que és el nostre aliat millor.
Ell us mata i desanima | i us omple de profund pesar.*³⁹

Màxim Gómez, líder militar del bàndol cubà va saber aprofitar-se d’aquestes característiques i va buscar com ningú les debilitats dels enemics (espanyols) en substituir el combat per la caminada, tot fent marxar les partides espanyoles després dels seus passos, esgotant-los en dures jornades, deixant exhausts aquestes files d’homes, moltes vegades extenuats i malalts, de manera que es quedaven en cada etapa del camí desenes de soldats. Una de les pràctiques més corrents desenvolupada per Gómez va ser la de reconduir les tropes espanyoles a zones pantanoses on el seu temible fauna de mosquits, *jejenes* i altres ataquessin als soldats hispans. Una d’aquestes zones la tenim al sud de Sancti Spiritus, on al general cubà li agradava portar les columnes enemigues per obligar-los a passar-hi la nit i quedar així envoltats de la crueltat dels pantans.

La realitat de l’illa era que una elevada proporció de soldats omplia, incapacitada per al combat, els hospitals existents a Cuba, on senzillament no es donava l’abast en l’atenció de malalts. Es diu que el 1897 el llavors cap del Govern d’Espanya (Sagasta)

va dir: “La guerra de Cuba ens costa cent soldats al dia que moren allà.”⁴⁰ Una dada ens ajudarà a aclarir el que diem. L'any 1896 van ingressar en els hospitals de la província de l'Havana la xifra de 95.611 malalts.⁴¹ Un any després [1897] tan sols en un hospital, a l'Hospital Militar Alfons XIII, avui General Calixto García, es van produir 44.828 ingressos principalment per presentar malalties infectocontagioses.⁴²

No podem deixar de citar un insigne premi Nobel, Ramón y Cajal, que deia a *El Liberal* de Madrid el 26 d'octubre de 1898:

Tots els que hem estat a Cuba sabem que el clima mortífer de les Antilles, en trista complicitat amb la nostra pèssima administració, és a dir amb la fam, els endarreriments en les pagues, el desgavell en la distribució i moviment de les columnes —coses tan absolutament inevitables—, en els exèrcits de Cuba i Filipines, hauria de reduir aquell contingent a l'any a cent mil soldats, i als dos anys a cinquanta mil, tot poblant els hospitals i fins els pobles i llogarets de físics, palúdics i anèmics.⁴³

Però a més d'aquestes causes n'hi ha altres no menys importants, com ara: la pèssima organització sanitària de l'exèrcit espanyol a l'illa, l'extremada joventut de la tropa i la seva inexperiència militar, una alimentació escassa i de mala qualitat, el sobreesforç físic dels soldats, la manca del merescut descans, especialment el nocturn, les malalties infeccioses i per descomptat la mort per accions en combat. Vegem-ne unes citacions que ens faran entendre clarament el que volem dir:

Hi va haver soldats que van morir sense que se sabés qui eren, ni el Cos a que pertanyien. [...] trenta-sis, i fins a quaranta-vuit hores seguides van portar alguns [personal medicosanitari] sense descansar un instant, sense dormir, gairebé sense menjar, fins a caure rendits i sense coneixement en els mateixos màrteges dels malalts a qui ateniën.⁴⁴

Sievert Jackson, metge d'Infanteria de marina, afirmava:

He vist a nostres soldats no tenir absolutament de tot, als quals els servien com a únic aliment uns quants rosegons durs de galeta que no arribaven per a tots, i uns quants grapats d'arròs cuit en aigua, sense més condiment que l'alegria amb què ho menjaven.⁴⁵

Una de les malalties infeccioses més importants que van atacar les tropes va ser la del vòmit negre o febre groga; la seva característica principal era que altera la coagulació de la sang i produeix hemorràgies internes, que entre altres signes ocasionen vòmits i que acostumen a tenir un color vermell fosc ennegrit en coagular-se; d'aquí el seu nom de vòmit negre.

La llengua primer humida i tova, [...] mentre la llengua està humida no hi ha set, però tan aviat està seca, la set és inextingible, la boca sempre pastosa, poques vegades amarga. [...] De vegades nàusees acompanyada de violentes contraccions, ansietats vives i dolor cruel a l'estómac. [...] Llengua, llavis i dents es cobreixen cada vegada més d'un llim espès i negrós, les nàusees són més rares però van seguides de vòmits i en les matèries llançades hi ha estries grogues semblants al marro del cafè.⁴⁶

Per acabar aquest apartat, i per tal de fer una mica més aclaridora la nostra exposició i abans d'exposar la nostra relació de soldats morts nadius de la Palma d'Ebre, reproduïm

dues de les moltes estadístiques que es van donar al llarg de la campanya; ens referim a la que va veure la llum els primers dies d'abril de 1897. En aquell dia el diari madrileny *El Imparcial* es fa ressò d'una estadística apareguda al diari també madrileny *El Nacional*, en la qual es recullen el nombre d'expedicions que hi ha hagut a Cuba. Vegem-ne les dades:

<i>Dates i lloc</i>	<i>Generals</i>	<i>Caps</i>	<i>Oficials</i>	<i>Tropa</i>
Tropes enviades a Cuba 1 de març de 1895 – 21 de març de 1897	10	675	6.222	180.345
Tropes enviades a Puerto Rico 1 de març de 1895 – 21 de març de 1897	3	25	179	4.620

Font: *El Imparcial*, Madrid, 2 d'abril de 1897.

La segona i última de les referències que volem exposar són les dades que va difondre el Dr. Àngel de Larra Cerezo, director dels hospitals cubans de Madera i Alfons XIII, i prestigiós membre entre altres de l'Institut Britànic de Sanitat i de moltes altres societats interessades en la promoció de la ciència sanitària.

L'any 1898 el prestigiós metge va publicar en el mundialment famós diari mèdic *The Lancet* un treball documentat a partir de les seves dades personals. En aquesta publicació el doctor Larra exposa com durant els últims deu mesos de l'any 1895, la totalitat de l'any següent, i durant els tres primers mesos de l'any 1897, gairebé mig milió de pacients han estat tractats en aquests hospitals [els hospitals cubans]. Les xifres exactes són: de març a desembre de 1895, 49.485; de gener a desembre de 1896, 232.714; i de gener a juny de 1897, 201.247. El nombre de morts va ser de 3.200 el 1895. El 1896 va haver-hi 10.610 morts i 3.691 durant el primer trimestre de 1897. En total, 17.501 morts. Durant els tres períodes esmentats, dels pacients que van ingressar, 35.250 patien la febre groga i, d'aquests, 11.347 van morir.⁴⁷

Esgarrifoses xifres amb les quals concloem la nostra exposició, xifres que encara resten molt per sota de la realitat amb la quals treballem els historiadors els darrers anys.

EL COST HUMÀ DE LA GUERRA PER A LA PALMA D'EBRE

Les dades que ara aportem en les properes pàgines són de caràcter local i un acostament a l'última guerra d'independència de Cuba, alhora que un intent de fer memòria històrica.

A continuació, farem un estudi en el qual pretenem identificar els soldats naturals de la Palma d'Ebre, morts al llarg de tot el període que dura la tercera i última guerra d'independència cubana, la qual transcorre des 1895 fins a 1898.

Les fonts d'aquest treball són extenses i àmplies i pot haver-hi alguna imperfecció atesa la magnitud de la informació manejada; per aquest motiu, ho considerem com una primera aproximació. Les fonts de consulta han estat:

- La col·lecció documental situada en l'Arxiu General Militar de Madrid. Fons Capitanía General de Cuba. Estadística de Morts.

- La col·lecció documental formada per les relacions publicades en el *Diario Oficial del Ministerio de la Guerra* entre març de 1896 i juny de 1900.
- La col·lecció documental formada per les relacions publicades a la *Gasetta de Madrid* entre el 6 de juny de 1898 i el 30 de juny de 1900.
- La relació documental formada pels registres civils de naixement que es conserven a l'Ajuntament de la Palma d'Ebre, Tarragona.

Durant tota la dècada de 1890 el municipi de la Palma d'Ebre va estar adscrit a zones de reclutament diferents; el 1891 estava lligat a la número 15 amb capçalera a Lleida i conformada pels municipis que conformen els partits judicials de Cervera, Falset, Gandesa, Lleida i Tortosa; el 1894 pertanyerà a la número 33 amb capçalera a Tarragona i composta pels municipis que conformen partits de Reus, Tarragona Falset Gandesa i Tortosa, i finalitza l'any del nostre estudi, el 1898, mantenint la seva pertinença a la zona 33 amb capçalera a Tarragona.

Durant aquests anys el nombre de joves que van conformar les tasques de les lleves van ser molt elevats; tan sols entre els anys 1895 i 1897 el poble espanyol va aportar a l'exèrcit el lliurament de 604.257 mossos en els diversos allistaments.⁴⁸ Segons dades de l'*Heraldo de Badajoz* a la lleva de 1897 van ser inscrits en les diverses caixes de reclutes un total de 235.599 mossos, dels quals 124.637 van ser declarats soldats.⁴⁹

Si fem el buidatge de les dades que anualment publicava el *Diario Oficial del Ministerio de la Guerra* amb els diversos repartiments dels mossos declarats soldats sortejats i, si repassem aquests anys, 1895-1897, podem arribar a saber quin va ser el repartiment d'aquests joves declarats soldats i quants van ser els que en primera instància van ser obligats a marxar a l'illa de Cuba.

Any	Mossos destinats a Cuba en tot Espanya	Contingent de mossos zona Tarragona a la lleva	Mossos tarraconenses destinats a Cuba
1895	22.000	1.735	408
1896	40.000	1.518	671
1897	27.500	1.861	401
Totals	89.500	5.114	1.480

Font: elaboració pròpia a partir de les dades publicades en el *Diario Oficial del Ministerio de la Guerra* per als anys esmentats.

Abans de continuar volem aclarir que el fet tangible que el nombre de mossos destinats a Ultramar, Cuba, entre els anys 1895 i 1897 sumi 89.500 mossos i que aquesta xifra disti enormement dels esmentats 200.000 té la seva explicació. Ja hem dit que només entre 1895 i 1897 el poble espanyol va aportar a l'exèrcit 604.257 mossos; és evident que no tots van ser soldats, com tampoc tots van anar a Cuba, sinó que molts van passar a unitats militars de la Península. Per exemple, el 1896 van ser destinats a la quota peninsular 45.525 mossos, 3.000 a les Filipines i 2.000 a Puerto Rico i, per descomptat, uns altres van ser declarats excedents de quota. Cal dir també que va ser des

de la Península, a partir dels diverses crides, des d'on van ser comminats a anar a l'illa. Només cal tornar a línies enrere per entendre com la primera expedició de 8.000 homes va ser formada per les unitats de cadascuna de les regions militars en què Espanya es dividia en aquelles dates.⁵⁰

No s'ha aconseguit informació documental d'arxius civils, primer del municipi de la Palma d'Ebre, ni d'una institució superior com és l'Arxiu Comarcal de la Ribera d'Ebre. Segons la informació transmesa per les dues institucions no existeix en les seves col·leccions documentació militar de l'època. Segons sembla els efectes de la Guerra Civil es van deixar sentir fortament en aquest camp. Sí que hem pogut, gràcies a la inestimable col·laboració dels serveis administratius de l'Ajuntament de la Palma, tenir accés a informació del Registre Civil, cosa que ens ha permès corregir errors i afermar coneixements per poder extrapolar dades.

Tot seguit exposem el resum estadístic de morts per a la província de Tarragona i de la vila de la Palma d'Ebre.

TOTAL MORTS DE TARRAGONA: 1.176

De malalties comunes: 650

De vòmit negre: 435

En el camp de batalla: 34

De ferides rebudes: 25

Acció de guerra (sense especificar): 9

Desapareguts: 5

Per causa desconeguda: 17

Presoners 1

DADES PERCENTUALS

Per malalties: 1.085 = 92,26%

Per acció de guerra: 74 = 6,29%

Per causes desconegudes: 17 = 1,45%

MORTS A LA PALMA D'EBRE: 7

De malalties comunes: 2 (28,57%)

De vòmit negre: 4 (57,14%)

De ferides rebudes: 0

En el camp de batalla: 0

Altres causes (durant el seu captiveri pres): 1 (14,29%)

REPATRIATS DE LA PALMA D'EBRE DURANT EL CONFLICTE

Al llarg de la nostra investigació, hem trobat dos mossos que van participar a la guerra i van ser repatriats durant la seva durada. N'ofereim les dades per interès històric.

Josep Maria Abella Roselló. Fill de Francisco Abella i Raimunda Roselló. Va néixer el 18 de gener de 1875 i va morir el 26 de desembre de 1955. Segons les dades del diari *El Imparcial* va ser assistit amb una ajuda d'"un trage, camisa, boina i 50 pessetes".

Fig. 2. Desembarcament de soldats procedents de Cuba. Lluís Graner, 1898. Museu Nacional d'Art de Catalunya

El segon mossos que hem trobat és **José Ligrete Villellas**, que segons les nostres dades va ser repatriat l'any 1898. En la consulta a les dades del Registre Civil de la Palma no hem tingut sort amb aquest cas; per tant, pensem que els seus cognoms no estan ben transcrits al *Diario Oficial del Ministerio de la Guerra*, i a conseqüència d'això no hem pogut certificar del tot la seva permanència al municipi, tot i que l'hi incloem com a possible veí de la Palma.

CONSIDERACIONS FINALS

La mort d'aquests joves val la pena treure-la a la llum pública, perquè les noves generacions de joves catalans coneguin qui van ser els qui van donar la seva vida en aquella lluita. És un acte de justícia i de memòria històrica, tan de moda últimament a Espanya. Sense cap mena de dubte hem comès errors, els assumim; les grafies en moltes ocasions no eren clares i, per tant, poden no ser del tot correctes. Per això, amb la publicació d'aquestes llistes, demanem que si el lector troba algun possible error gramatical en algun dels cognoms dels mossos assenyalats ens ho faci saber, per tal de corregir-ho en la nostra base de dades de morts; com si es donés un cas contrari: si per tradició oral, es tingués notícia d'algun que no és en aquestes línies preguem igualment ens ho facin saber. Seguir el rastre d'un grup de joves destacats en les Antilles, a milers de quilòmetres de la Palma d'Ebre, no és tasca fàcil; documentar la seva mort tampoc. Per això, esperem haver contribuït amb aquestes línies a posar una mica més de llum sobre la guerra de Cuba i el seu cost humà, i sobretot que el nostre treball pugui servir de base, i un cop més ho diem, per a ulteriors investigacions sobre la matèria en el mateix municipi de Calahorra, la seva comarca o la província de Tarragona.

I, finalment, a tots els caiguts com a conseqüència de la Guerra de Cuba... descansin en pau.

Morts de la Palma d'Ebre (Tarragona)

<i>Cognom 1r</i>	<i>Cognom 2n</i>	<i>Nom</i>	<i>Cos</i>	<i>Arma</i>	<i>Classe</i>	<i>Data defunció</i>
Alberich	Franch	Mariano	Alcántara peninsular núm. 3	Infanteria	Soldat	1895.12.13
Ciuraneta	Estadella	Juan José	Castella núm. 16	Infanteria	Soldat	1896.10.30
Cubells	Ciuraneta	José María	Sevilla núm. 33	Infanteria	Soldat	1896.12.09
Estadella	Ciuraneta	Miguel	Vizcaya núm. 51	Infanteria	Soldat	1897.07.31
Franch	Roda	Carlos	Zapadores minadors	Ingenieros	Soldat	1898.08.03
Prunera	Cubells	Salvador	Infante núm. 5	Infanteria	Soldat	1896.12.30
Prunera	Escolar	Rosendo	Infanteria marina	Marina	Soldat	1897.09.17

<i>Cognom 1r</i>	<i>Cognom 2n</i>	<i>Nom</i>	<i>Província mort</i>	<i>Lloc de defunció</i>	<i>Motiu mort</i>	<i>DOMG</i>	<i>Pàgina</i>
Alberich	Franch	Mariano	Santiago de Cuba	Bayamo	Del vòmit	1896.03.28	1153
Ciuraneta	Estadella	Juan José	Pinar del Rio	Consolación del Sur	Del vòmit	1897.04.15	311
Cubells	Ciuraneta	José María	Puerto Príncipe	Ciego de Avila	Presoner	1897.08.05	681
Estadella	Ciuraneta	Miguel	Santa Clara	Trinidad	Del vòmit	1898.08.07	705
Franch	Roda	Carlos	Havana	Regla	Malaltia	1900.05.09	581
Prunera	Cubells	Salvador	Havana	Havana	Malaltia	1898.05.28	1082
Prunera	Escolar	Rosendo	Santiago de Cuba	Holguin	Del vòmit	1898.08.31	1059

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del *Diario Oficial del Ministerio de la Guerra*.

NOTES

1. *La Época*. Madrid, 15 de juny de 1875, citant *El Imparcial* de Madrid.
2. Vidal Morales y Morales: *Iniciadores y primeros mártires de la revolución cubana*, 3 vols. Consejo Nacional de Cultura, l'Havana, 1963, vol. 3, p. 289.
3. Antonio Maceo Grajales (Santiago de Cuba, 14 de juny de 1845 – Punta Brava, 7 de desembre de 1896), general cubà segon cap militar del exercit rebel.
4. Piedra Martel, Manuel: *Mis primeros 30 años*. Editorial Letras Cubanas, l'Havana, 1979, p. 82.
5. José Julián Martí (L'Havana, 28 de gener de 1853 – Dos Ríos, 19 de maig de 1895), creador del Partit Revolucionari Cubà i principal promotor i organitzador de la Guerra del 95.
6. Gallego García Tesifonte: *La insurrección cubana. Crónicas de la campaña. La preparación de la guerra*. Imprenta Central de los Ferrocarriles, Madrid, 1897, p. 247.
7. *Revista Decenal del Avisador Comercial, Ecos de Cuba*. Edició per a la Península. L'Havana, 10 de març de 1895.

8. Emilio Calleja Isasi (Burgos, 9 de maig de 1830 – Guarnizo, 8 de setembre de 1906), militar i polític espanyol que exercí la Capitanía General de Cuba en els primers dies de l'aixecament de 1895.

9. Del capitán general Calleja al ministro de la Guerra, 27 de febrero de 1895. A/SHM Fondo Capitanía General de Cuba, caja 884. citat a Rodríguez, Rolando: *Cuba. La forja de una nación. La ruta de los héroes*, 3 vols. Ediciones Ciencias Sociales, l'Havana, 2005. vol. 3, p. 17.

10. Filibuster: la segona accepció del DRAE, també històrica i en desús, recull de manera clara encara que una mica controvertida el terme *filibuster* com aquell que treballava per l'emancipació de les que van ser províncies ultramarines d'Espanya.

11. *El País*. Madrid, 27 de febrer de 1895.

12. *El Siglo Futuro*, 25 de febrer de 1895.

13. *El Nervión*, periódico independiente, Bilbao, 27 de febrer de 1895.

14. *Diario de Barcelona*, Barcelona, 26 de febrer de 1895.

15. El *Diario de Murcia* en la seva edició també del 26, diu en la seva secció "Alcance Postal" datada a Madrid el 24: "Con motivo de la fiesta de hoy los círculos políticos han estado desiertos. En el salón de conferencias no ha habido nadie."

16. *Diario Oficial del Ministerio de la Guerra*, 2 de març de 1895.

17. Dades estretes del Fondo de la Transatlántica: Administración General, apart. 2.5. Dossiers temàtics de l'administració. 2.5.1. Guerras de Ultramar. Caixa núm. 94. Museu Marítim de Barcelona.

18. Ministerio de la Guerra, 7a secció: *Estados de las fuerzas y material sucesivamente enviados con motivo de las actuales campañas a los distritos de ultramar en las fechas que se expresan*. Imprenta del Depósito de la Guerra, Madrid, 1897, p. 2.

19. Al Museu Marítim de Barcelona, institució on es custodia el Fons documental de la Transatlántica, naviliera encarregada de fer el transport de tropes, es conserva la documentació corresponent de fins a un total de 15 expedicions.

20. El 3 de juliol de 1891, al Congrés dels Diputats, tot dirigint-se als diputats autonomistes de l'illa i per tal de deixar clar quina era la postura del Govern espanyol, Antonio Cánovas del Castillo, llavors president del Consell de Ministres deia: "Perquè cal que tingueu la seguretat que cap partit espanyol abandonarà mai l'illa de Cuba; que a l'illa de Cuba emprarem, si fos necessari, l'últim home i l'última pesseta." Però els anys no van passar debades, i anys més tard (8 de març de 1895) el seu opositor polític i segon gran home de la Restauració monàrquica en la persona d'Alfons XII, Práxedes Mateo Sagasta, recupera aquest discurs immobilista, encara que en aquesta ocasió en un hemicicle diferent, el Senat, on llegirà a la posteritat la frase següent, molt en la línia de l'anterior: "En creure-la afluïda i debilitada [es refereix a Espanya], els enemics de la Pàtria a Cuba s'han portat un grandíssim desencís, perquè la Nació espanyola està disposada a sacrificar fins a l'última pesseta del seu Tresor i fins a l'última gota de sang de l'últim espanyol, abans de consentir que ningú li prengui un tros tan sols de la seva sagrat territori."

21. Ministerio de la Guerra, 7a secció: *Estados de las fuerzas y material sucesivamente enviados...*, p. 34.

22. Ministerio de la Guerra: *Anuario Militar de España. Año 1898*. Imprenta y Litografía del Depósito de la Guerra, Madrid, 1898, p. 816-817.

23. El terme s'utilitza per referir-se als guerrillers independentistes cubans que al segle XIX van participar en les guerres per la independència de Cuba.

24. Máximo Gómez Báez, general en cap de les forces revolucionaries cubanes a la guerra del 95.

25. Antonio Maceo, segon cap militar del exercit alçat a Cuba.

26. Monfort, Manuel: *Historia de la Guerra de Cuba*, vol. I. Tip. del Boletín Mercantil, Puerto Rico, 1896, p. 81.

27. Boza, Bernabé: *Mi diario de la guerra. Segunda parte*. Editorial Ciencias Sociales, l'Havana, 1974, p. 35-36.

28. Laín Cornejo. *El Siglo Futuro*, Madrid, 10 de novembre de 1897.

29. Madariaga, Federico: *Cuestiones militares*. Imprenta de Felipe Marqués, Madrid, 1899, p. 166.

30. Piedra Martel, Manuel: *Memorias de un mambí*. Instituto Cubano del Libro, l'Havana, 1968, p. 101.
31. Piedra Martel, Manuel: *Memorias de un mambí*. Op. cit., p. 71-72.
32. La paraula *zafra* significa la recol·lecció de la canya de sucre i la temporada en que es fa.
33. Boza, Bernabé: *Mi diario de la guerra*. 2 vols. Editorial Ciencias Sociales, l'Havana, 197, vol. 1, p. 35.
34. Portuondo del Prado, Fernando; Pichardo Hortensia: *Carlos Manuel de Céspedes: escritos*, vol. 1 Editorial de Ciencias Sociales, l'Havana, 1974, p. 197.
35. Citat a Ramos Zuñiga, Antonio: *Las armas del ejército mambí*. Editora Política, l'Havana, 1984, p. 28.
36. *Mayor General Máximo Gómez Báez, sus campañas militares*. 2 vols. Editora Política, l'Havana, 1986. Tomo II (1895-1898) p. 81.
37. Núñez Jiménez, Antonio: *Cuba con la mochila al hombro*. Unión de Escritores y Artistas de Cuba, l'Havana, 1963, p. 231.
38. "La guerra en Cuba". *Revista Blanco y Negro*, Madrid, 2 de novembre de 1895.
39. UCLV/B, Fondo Coronado, vol. XIX.
40. Citat a Roig Leuchsenring, Emilio: *Cuba no debe su independencia a los Estados Unidos*. Sociedad Cubana de Estudios Históricos e Internacionales, l'Havana, 1950, p. 24.
41. Esteban Marfil, Bonifacio: *Los hospitales militares en la isla de Cuba durante la guerra de 1895-1898*. *Asclepio*. Vol. LV-2-2003 p. 173-199.
42. Delgado García, Gregorio; Sotolongo Guerra, Federico: "Breve historia del Hospital General Calixto García". *Cuadernos de Historia de la Salud Pública*, núm. 112. L'Havana, 2012.
43. *El Liberal* de Madrid el 26 de octubre de 1898.
44. Sievert Jackson, J.: *Higiene militar. La alimentación del soldado*. Capitanía General. Estado Mayor. Sección Tipográfica. San Fernando, Cadis, 1893 p. 8.
45. Sievert Jackson, J. *Higiene militar...*, p. 8.
46. González de Ponte, M.: *Memoria sobre la fiebre amarilla, o sean ventajas del tratamiento homeopático para combatir dicha enfermedad*, p. 12-13.
47. Larra Cerezo, Ángel: "The military medical services of Cuba". *The Lancet*, Londres, 11 de junio de 1898, p. 1637.
48. *Estadística del reclutamiento y reemplazo del ejército. Trienio 1912-1914*, p. 15.
49. *Heraldo de Badajoz*, Badajoz, 16 de diciembre de 1897.
50. El Diari oficial del Ministeri de la Guerra establia amb data 2 de març de 1895 que es procedís á organitzar un batalló d'Infanteria en cadascuna de les set regions de la Península, a partir dels homes ja assignats, els noms amb que es denominarà "Batalló Peninsular nombre..." (el de la respectiva regió). De la mateixa manera hem d'anotar que hi va haver diverses crides en els anys esmentats als denominats com a excedents de quota: Article 1º Es criden al servei actiu 12.000 reclutes dels excedents de quota del reemplaçament de 1894, corresponent á cada zona el nombre que determina en l'estat inserit á continuació. DOMG, 13 agost 1895.